

Budapesti zsidó iskolák a holokauszt után, 1945-48

Tanulmányunkban három és fél tanév történetével foglalkozunk a háború utáni talpra állástól az államosításig.¹ Ebben a rövid és mozgalmas időszakban sok súlyos nehézséggel kellett ezeknek az intézményeknek megküzdeniük, nem hagyományos iskolai funkciókat (segélyezés, rehabilitáció, traumafeldolgozás segítése) ellátniuk. A háború és a zsidóüldözések veszteségei ellenére igyekeztek visszatérni a rendezett iskolai élethez, majd fokozatosan alkalmazkodtak a kibontakozó új rendszerhez, ideológiához, amely az államosítással azután el is lehetetlenítette létüket. Áttekintésünkben csak az elemi (nép-) és polgári iskolákkal foglalkozunk, amelyek épp ezekben az években szerveződtek át egységes általános iskolákká.²

Alapvető adatok

Az elérhető statisztikai forrásokban eltérő számadatokkal találkozhatunk a holokauszt után újraindult zsidó iskolákról. Ennek oka a sok szervezeti bizonytalanságban van: elemi és polgári iskolák, vagy már egységes általános iskolák, külön fiú és lány vagy vegyes iskolák, közös igazgatás alatt álló alacsonylétszámú iskolák, külső területeken működő, bentlakásos gyermekotthonokba kihelyezett részlegek. A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselői Statisztikai Osztályának Közleményei szerint az 1946/47-es tanévben Budapesten (Újpesttel együtt) 18 általános iskola működött 2184 diákkal és 118 tanárral.³ Ebből 16 hitközségi fenntartásban – 2 Budai Izraelita Hitközség, 7 Pesti Izraelita Hitközség, 6 Budapesti Autonóm Orthodox Hitközség, 1 Újpest – és kettő a Magyar Cionista Szövetség Tarbut iskolájaként üzemelt. A Központi Statisztikai Hivatal ugyanerre a tanévre: 11 budapesti (3 népiskola és 8 általános iskola) és 15 vidéki izraelita (hitközségi) iskolát vett számba.⁴ Az alábbi táblázatban levéltári források, alapvetően az iskolák államosítása után Budapest Főváros Levéltárába került ügyviteli iratok és intézményenkénti statisztikai jelentések alapján igyekszünk – az összegző statisztikai forrásokkal ellentétben – valamennyi intézményt megnevezni, az eddig csak összesítve ismert adatokat részletezni.⁵

¹ Az összefoglaló tanulmány előzménye Gombocz Eszter óbudai és budai zsidó iskolákról végzett sokéves kutatása, melynek eredményei (interjúk, fényképek, levéltári források) megtalálhatók a <http://dj.arva.biz> honlapon és egyes részei elérhetők CD-ROM-on is: *Megkésett iskolai találkozók. Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola története* (2011). Bányai Viktória a Bolyai Kutatási Ösztöndíja keretében végezte a kutatást.

² Ekkor Budapesten a következő zsidó középiskolák működtek: fiú- és leánygimnázium (és a leánygimnázium tagozata a Fürst S. utcában), fiú és leány ipari iskola, Tarbut héber tannyelvű gimnázium (a Rabbiképző Intézet gimnáziumi tagozata átalakításával) valamint a tanítóképző. Létszámadatokat lásd *Zsidó Világkongresszus Magyarországi képviselői és az Amerikai Joint Distribution Committee Statisztikai Osztályának Közleményei*, 1948. április 1 (8-9. szám), p. 16. Ezen intézmények tanulói létszáma összesen 1097 fő volt.

³ *Zsidó Világkongresszus Magyarországi képviselői és az Amerikai Joint Distribution Committee Statisztikai Osztályának Közleményei*, 1948. április 1 (8-9. szám), p. 16. Ugyanezen forrás szerint zsidó iskolák működtek még a következő településeken: nagyobbak – Békéscsaba, Csorna, Debrecen (orthodox és status quo), Deszk (Tarbut iskola), Hajdúnánás, Makó, Pécs, Szeged; 50 fő alatti gyermeklétszámmal – Hódmezővásárhely, Karcag, Kiskunhalas, Miskolc, Nyíregyháza (orthodox és status quo), Szarvas, Szolnok. Ezen iskolák tanári létszáma a közölt statisztika szerint mindösszesen 56 fő, gyermeklétszáma 1308 fő volt. A vidéki hitközségek gyermekvesztesége valójában még ennél is tragikusabb, ugyanis ebben a létszámban az ideiglenesen vidéki gyermekotthonokban elhelyezett, ott iskolába járó budapesti gyermekek is benne voltak pl. Csornán, Szegeden, Debrecenben, Deszken, Pécsen.

⁴ *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1943–46* (Budapest, 1948), pp. 256. skk. Ebben a számban a Tarbut iskolák nincsenek benne.

⁵ Az iratok lelőhelye: Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) VIII. főfond (Intézmények) 254, 265, 313, 1911, 1912, 1922, 1931, 1947, 1948 és 2050 jelzetei alatt.

Fenntartó	Intézménynév, cím	Létszám	Igazgató / tanítók
Budai Izr. Hitközség	Zsigmond = Kunfi Zsigmond u. 49.	1945/46: 1-4. osztály osztatlan: 23 1946/47: 1-4. osztatlan: 18 1947/48: 1-3: 12; 2-4: 20	Spitzer Zoltánné Kondor Klára 1947/48: Klein Éva, Róth Ágota
Budai Izr. Hitközség	Baracs Károly Iskola Váli út 6. (A helyreállításig ideiglenesen: Bocskai út 37.)	1-4. osztatlan, vegyes osztály: 1946/47: 16 1947/48: 14 + 5. osztály: 32	Polgár Gizella 1947/48: Hauer Andor Gál Zsuzsanna
Óbudai Izr. Hitközség	Zichy utca 9.	1947/48: osztatlan (Korábban csak napközi otthon volt az épületben.)	Vándor Andor
Pesti Izr. Hitközség	Fiú és leány polgári, általános iskola (1945/46-ban a Bethlen téren) Wesselényi u. 44.	1945/46: 97 leány, 151 fiú = 248 1946/47: 1-8 csak leány: 231 1946/47: 1-6 csak fiú: 210	Vihar Béla Gombos Andor
Pesti Izr. Hitközség	Hollán Ernő u. 21/b = Fürst S. u. 21/b	1946/47: 1-4. koedukált, 5-6. csak lány 105 leány, 51 fiú = 156	Vihar Béla
Pesti Izr. Hitközség	Eötvös u. 31.	1946/47: 1-4. vegyes, bontott osztályokban 29 leány, 45 fiú = 74	Gombos Andor
Pesti Izr. Hitközség	Fiúárvaházi iskola Vilma királyné útja 25 (ma Városligeti fasor)	Nincs adat a létszámról (1945-ben az árvaház létszáma 200 fő) ⁶	Wolf Imre Lebovits Avraham (Lőcsei Ferenc)
Pesti Izr. Hitközség	Izr. Tanítóképző Gyakorlóiskolája Rökk Szilárd u. 26. (ma Somogyi Béla utca)	Nincs adat a létszámról ⁷	Cseh Arnold
Pesti Izr. Hitközség	Szt. Domonkos-Abonyi utcai fiú és leány általános iskola (ma Cházár András utca)	1947/48-ban a legnagyobb létszámú a PIH általános iskolái közül ⁸	A gimnáziumról szervezetileg leválasztott rész
Budapesti Orthodox Hitközség	Fiú és leány polgári, fiú és leány elemi Dob utca 35.	1946/47-es tanév: 200 leány, 214 fiú = 414	Reif Ármin
Budapesti	Bikkur Holim	1-4. összevont osztály ⁹	Benedikt Sándorné

⁶ Kissarnóti Orsolya, „A Pesti Izraelita Hitközség Fiúárvaházának története” in: Kertész Péter, szerk. *Árvaházi Világtalálkozó* (Budapest, 1995), II. melléklet. Lásd még ugyanott Grád Rudolf visszaemlékezése, p. 22.

⁷ Lásd Hídvégi Béla, „Az én rökkszilárdom” *Remény*, 17. évf. (2014), 4 pp. 17-19. 1943-49-ig tanult ott. Nem sikerült egyértelműen tisztázni, hogy mi volt gyakorlóiskola és az 1946 őszén megnyílt Tarbut iskola viszonya. Lásd Kertész Péter Centropán közzétett bizonyítványai és visszaemlékezése a Tarbut Héber Általános Iskoláról.

⁸ PIH: Pesti Izraelita Hitközség. Az adat forrása: *Feljegyzés a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, valamint a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája gyakorlati bizottságainak augusztus 10-i tárgyalásához*. Magyar Orthodox Izraelita Levéltár és Könyvtár (továbbiakban: MOILK), Orthodox Izr. Központi Iroda iratai 636/1948. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Lózsy Tamásnak, hogy lehetővé tette, hogy a még rendezés alatt lévő anyagban kutassunk.

Orthodox Hitközség	Leányárvaház – Rákosszentmihály (Károly király út 114., ma Csömöri út))	1946/47: 33 1947/48: 32 > 24 fő	Weinberger Malvin
Budapesti Orthodox Hitközség	Orthodox árvaház – Szt Domonkos u. 9. (ma Cházár András utca)	1-4 összevont, vegyes 1945/46: 51 > 39 fő 1946/47: 43 fő	Gedő Artúrné Lichtschein Franciska
Újpesti neológ és orthodox hitközség	Venetianer Lajos Iskola (Venetianer u. 2)	Csak 1946. augusztustól működött. 1946/47: 37 fő (1-2, 3-4 részben osztott)	Lócsei Ferenc
M.C.Sz Tarbut	Hungária krt. 149	1945/46: 124 > 76 fő 1947/48: 167 (1: 9, 2:19, 3: 19, 4: 15, 5: 35, 6: 30, 7:40) + külső vizsgázók	Spiegel Aladárné Koralek Livia
M.C.Sz Tarbut	Mátyásföldi Gyerekotthon (Apponyi u. 2, ma Táncsics utca) Rákospalotai Gyerekotthon	1945/46: 34 > 26 fő Nincs adat a létszámra	

A háború utáni tanévekben Budapesten zsidó iskolában tanuló gyermekek létszáma azonos nagyságrendű az 1939/40-es tanév tanulólétszámával. Ez egyfelől jelzi, hogy az épületekben, intézményekben esett háborús pusztítások ellenére, sokszor szükségmegoldások bevezetésével – váltott műszakos tanítási rend, más célú helyiségek tanteremként való használata –, viszonylag hamar sikerült hasonló kapacitást kialakítani. Másfelől mivel a korosztály létszáma időközben 50-60%-kal csökkent,¹⁰ az azonos létszám az adott korosztálynak minden korábinál nagyobb arányát tette ki: ez értelmezhető egyfajta koncentrációként vagy önkéntes szegregálódásként is.¹¹ A Zsidó Világkongresszus már idézett kiadványa az 1947/48-as tanévből közöl adatokat a közösségi és állami általános iskolákba járó zsidó tanulókról. Eszerint a (szűkebb) fővárosi zsidó gyerekek 52,6%-a járt a hitközségi és Tarbut iskolákba (2576 fő), míg állami és községi iskolákban 2316 zsidó gyerek tanult.¹²

Utóbbiak a kötelező iskolai hitoktatás keretében részesültek intézményi zsidó nevelésben. A PIH rabbisága és Fisch Adolf, hitoktatási tanfelügyelő az érvényben lévő törvényekre hivatkozva, folyamatos harcban állt az oktatási intézményekkel, a székesfővárosi Árvaszékkel és a Vallás- és Közoktatási Minisztériummal olyan gyerekek vallásoktatásának lehetőségéért, akik születési anyakönyvezésük szerint az izraelita felekezethez tartoztak, de később családjuk felekezeti helyzete megváltozott pl. a zsidóüldözések miatti kitérések következtében, vagy azáltal, hogy az özvegyen

⁹ A felsőbb osztályosok osztályozó vizsgát tevő magántanulóként a Dob utcai iskola létszámában szerepeltek.

¹⁰ A csökkenés a gyerekek elpusztításából és abból is adódott, hogy az üldözések időszakában meg sem születtek azok a gyerekek, akik 1946-ban kisiskolások lehettek volna. Lásd Pach Zsigmond Pál, „A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembevető jelenségei” In: Benoschofsky Imre, *A maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban* (Budapest: A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, 1947), p. 31.

¹¹ Lásd Karády Viktor, *Túlélők és újrakezdők* (Budapest: Múlt és Jövő, 2002), pp. 112-113.

¹² *Zsidó Világkongresszus Magyarországi képviselője és az Amerikai Joint Distribution Committee Statisztikai Osztályának Közleményei*, 1948. április 1 (8-9. szám), p. 17.

maradt anyák keresztény féllal házasodtak újra.¹³ A Joint által fenntartott napközis szolgáltatásai (ebédelés, fűtött tanulóhely) a nem zsidó iskolában tanuló zsidó gyerekek számára is nyitottak voltak, de ők a különféle, az iskolákon át kiosztott tanszer- és ruházati segélyekben nem részesültek. A kifosztottság éveiben ezek a támogatások is vonzóbbá tették a hitközségi iskolákat.

Újraindulás – 1945 tavasza és az 1945/46-os tanév

A pesti oldalon, a gettó felszabadulása után leghamarabb, 1945. február 5-én a Dob utcai orthodox iskolában kezdődött meg a gyerekek foglalkoztatása és napi meleg étellel való ellátása egyetlen rendbe hozott, fűtött teremben. Március 17-től már 4 tanteremben 16 osztály – 4 fiú és 4 leány elemi, 4 fiú és 4 leány polgári – tanítása zajlott, délelőtt és délután is volt tanítás, a hét napjain váltakozó osztályokkal.¹⁴ A két budai iskola április 25-én nyílt meg: azonban a III. kerületben mindössze négy diák jelentkezett, a Baracs Károly elemi ideiglenes helyén, a Bocskai úti zsinagógában pedig egy sem.¹⁵ A hosszú kényszerszünet miatt mindenütt július közepéig tartott a tanév, vagy inkább a tanévmentő, a minden veszteség dacára a normál gyereklétbe visszavezető tanulás. Ha nem is olyan arányokban, mint vidéken, de a fővárosi iskolákban is szembesülni kellett elvesztett tanítók, tanárok, társak hiányával. Megrázó jelképe ennek a számvetésnek Almási Miksáné, a debreceni orthodox zsidó elemi tanítónőjének *A felsőbb osztály* című verse, amely az ott mindössze hathetes tanévpótló tanfolyam zárásán hangzott el a hiányzó 3 kolléga és 200 gyerek emlékére.¹⁶

Olyan kimutatást egyetlen fővárosi zsidó iskolánál sem találtunk, hogy az 1944 tavaszán beiratkozott gyerekekből hányan nem jelentkeztek újra '45 tavaszán vagy őszén, de a tantestületek veszteségeiről vannak adataink. A budai hitközség Baracs Károly iskolájából például Polgár Gizella, aki ideiglenes helyettesként 1945 októberétől tanított ott, jelentette, hogy a korábban kinevezett pedagógusok egyike sem munkaképes: Barta Béla 1942 óta orosz fogságban van, Barta Béláné és Farkas Margit eltűnt, Heisz Herman a munkaszolgálatban súlyosan megsérült, ezért betegszabadságon van.¹⁷ Hiányok, veszteségek minden iskolában voltak, pótlásukhoz Gellért Endre, a pesti hitközség tanfelügyelője, az *Új Élet* útján is jelentkezésre kérte a Budapesten nem zsidó iskolákban tanító zsidó tanárokat és a nyugdíjas tanerőket is.¹⁸ Ugyanekkor szintén hirdetés útján keresett hitoktatót az óbudai és rákospalotai hitközség. Hitoktatókból nagy hiány mutatkozott, főleg vidéken. Az orthodox hitközség által megindított Bét Jákov Iskola ezt a hiányt igyekezett enyhíteni polgárit végzett lányok kétéves hitoktatónői képzésével.

Az iskolaépületek sérülése, háborús károsodása változó mértékű volt, azonban az épültek más célra való használata miatt a felszerelések – padok, bútorok, könyvtár, szemléltető eszközök, szertárak – elpusztulása, eltűnése általános.¹⁹ Ezek a hiányok egészen az államosításig jellemezték az iskolákat, pótlásukra alig-alig volt mód. Statisztikai jelentésekből, tankerületi körlevelekre küldött válaszokból idézzük: „A 100 kötetből álló könyvtár teljesen megsemmisült, egyetlen könyv sem

¹³ Erre vonatkozó levelezések: MOILK, 1948 Vegyes iratok.

¹⁴ Balázs Pál, *Forgószélben. A budapesti ortodox zsidóság és iskolái* (Budapest: Novella Kiadó, é.n.), p. 430. Valamint BFL VIII. 254. a. 2-ben: Körzeti iskolafelügyelői látogatás jegyzőkönyve (1947. május 27).

¹⁵ BFL VIII. 313. 1-ben: 1945. április 29.

¹⁶ Magyar Zsidó Levéltár (továbbiakban: MZSL) XIX. Almási család hagyatéka. Nyomtatásban megjelent: *A debreceni holokauszt ötvenedik évfordulójára, 1944-1994* (Debreceni Zsidó Hitközség, 1994) kötetben.

¹⁷ BFL VIII 1922. a. 1.

¹⁸ *Új Élet*, 1946. február 7. (II. évf. 6. sz), p. 7.

¹⁹ Épület- és felszerelésekárok természetesen a város más iskoláit is sújtották, l. Balogh József, *A fővárosi iskolák állapota 1946-ban* (Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatal, 1947). Sajnos a károokra vonatkozó adatokat felekezeti bontás nélkül közli.

maradt.” (Eötvös utca) „A kár (padok, táblák, szemléltető eszközök) 80-100% volt.” (Wesselényi utcai leányiskola) „A tornateremben semmi sporteszköz sincs.” (Baracs Károly Iskola) „Az Igazgató örömmel látja, hogy a szaktanárok megtalálták azt a módszeres eljárást, amely eredményesnek mutatkozott szertár, térképek és minden szemléltető eszköz nélkül.” (Polgári fiú és leányiskola, Bethlen tér) Amikor a tankerületi vezetés egységesen felszólította az iskolákat a fasiszta és irredenta könyvek, illetve szemléltetőeszközök beszolgáltatására, a válasz minden zsidó iskolában az volt, hogy ilyesmivel nem is rendelkeztek, de a teljes felszerelés eltűnése miatt egyébként sincs mit keresgélteni. „Fasiszta könyveink nem voltak, vezérkönyvek [módszertani útmutatók] kivételével, amelyeket cenzúrával használunk.” (Zsigmond utca) Egyes iskolákban a szülők segítségét kérték a felszerelés pótlásában, sőt, 1945 őszén a PIH tanfelügyelősége újsághirdetés útján is gyűjtött héber Bibliákat az oktatáshoz.²⁰

Bár – mint már említettük – a tanítás 1945 tavaszán az iskolák többségében újraindult, a gyerekek egy részénél az oktatásba való visszatérés több időt vett igénybe. 1945 tavaszát és nyarat sok budapesti zsidó gyerek töltötte vidéken, különféle szervezésű, a testi és lelki regenerálódást szolgáló gyermekotthonban, nyaraltatáson.²¹ A kimaradt tanévről nekik különbözeti vizsgát kellett tenniük. 1945/46 telén a súlyos budapesti élelmiszer- és tüzelőhiány miatt újra sok gyereket vidéken helyeztek el: a hiányzás mértéke miatt osztályozhatatlanná váltak, így az iskolák irataiban 1946 őszén is nagy számban találkozunk osztályozóvizsgák jegyzőkönyveivel. A Dob utcai orthodox iskola 1945/46-os tanévének osztályfőnöki értékelései jól mutatják, hogy ez a tanév messze nem volt zavartalan. „Sok a vérszegény, gyenge, rosszul táplált gyermek, sok megfázás” „Egy tanuló meghalt, három hosszasan hiányzott.” „Hosszabb ideig tartó hiányzások voltak fagyás és vitaminhiányból származó bőrbaj miatt.” „A villamos korlátozás idején sok volt a későn járás, mert gyermekeink az egész város területén szétszórva laknak.” „14 gyerek osztályzatlan maradt [44-ből]. Ezek részben külföldre távoztak, részben élelembeszerzési nehézségek miatt vidékre mentek a téli hónapokra, részben más iskolába léptek át.” „Egy kis leány a gettóban szerzett betegsége folytán meghalt. Sok mulasztás miatt nem osztályozható: 5 [tanuló].”²²

Találunk adatokat olyan gyerekekről is, akiknek csak az 1946/47-es vagy akár csak az 1947/48-as tanévben rendeződött az iskolai helyzete, például hosszabb gyógykezelés után ekkor tértek vissza kissé túlkorosan a tanuláshoz. A különféle esetek szemléltetésére két példát említünk: 1946. november 22-én Klein Mózes – fia tanulmányainak lezárása érdekében – arról tanúskodott a Dob utcai orthodox polgári fiúiskola igazgatója előtt, hogy Klein Vilmos az 1941/42-es tanévben elvégezte ugyan a munkácsi állami népiskola VII. osztályát, de a deportálás folytán erről semmi papírjuk nem maradt, és az ismét elcsatolt területekről igazolást se tudnak szerezni.²³ A túlkoros diákokra szélsőséges példa egy 11 éves budapesti születésű lány, aki 1948 januárjában 1. osztályos volt a Zsigmond utcai iskolában, de megvolt a remény, hogy abban a tanévben a második osztály anyagából is levizsgázik.²⁴

A gyerekek veszteségei között természetesen a családtagok, a biztonság elvesztése a legfájdalmasabb. Budapesti gyerekeknél legjellemzőbb az édesapák hiánya: „Ez a mi korosztályunk

²⁰ *Új Élet*, 1945. nov. 13 (I. évf. 1. sz), p. 8.

²¹ Lásd például Gyárfás Endre önéletrajzi munkáját: *Mátyásföld, alkonyuló éden* (Budapest: Múlt és Jövő, 2013), pp. 182-242.

²² BFL VIII. 254. a. 2 dobozban található jegyzőkönyvek. A még 1946 őszén is jelentkező bőrbetegségek, rühesetek miatt fürdési lehetőséggel (a mikvében) is támogatták a diákokat.

²³ BFL VIII. 254. a. 1/200.

²⁴ BFL VIII. 313. 1, 1948. január 7.

az apátlan nemzedék. Ha négyen együtt vagyunk, abból biztos, hogy hárman apátlanok vagy anyátlanok vagyunk, bár az anyák inkább megmaradtak.”²⁵ A félárva, árva vagy egyébként rászoruló tanulók segélyezését a Joint az iskolákon keresztül is végezte: tanszereikről, ruházódásukról, cipőjükéről gondoskodtak, továbbá kiépült a napközi otthonok hálózata, ahol ebédet kaptak, fűtött, rendezett helyen, korrepetáló tanár felügyeletével tanulhattak, illetve közösségi életet éltek. A finanszírozást mindenütt a Joint, illetve az Országos Zsidó Segítő Bizottság biztosította, a tényleges működtetést cionista ifjúsági szervezetek és a hitközségek egyaránt vállalták.²⁶ A Wesselényi utcai tanulók például a Hanna menzán és az Akácfa utcában, a Gyermekkert étkezőjében kapnak ellátást, a Fürst (ma: Hollán Ernő) utcai iskolából a Sziget (ma: Radnóti Miklós) utcai napközi otthonba jártak.²⁷ A Zsigmond utcai gyerekek számára a Zsigmond u. 5. szám alatt létesült napközi. Az orthodox hitközség napközi gyermekotthonait az Agudat Jisrael ifjúsági szervezete működtette a fiúk számára a Holló u. 1-ben, a lányoknak pedig a Király u. 10-ben. Újpesten csak 1947/48 telén tudták a napközi otthonot is megszervezni az iskola mellé.²⁸ De működtek napközök olyan negyedekben is, ahol a zsidó iskola nem indult újra, többek között a Magdolna utca 31-ben, Kőbányán a Román u. 9-ben és Óbudán a Zichy u. 9-ben is. Érdemes megjegyezni, hogy bár a létszámok a rászorultsági kategóriák szűkítésével lényegesen csökkentek, de a felekezeti napközök egy része az iskolák államosítása után is továbbműködött: az Országos Zsidó Segítő Bizottság adatai szerint az 1948/49-es és 1949/50-es tanévekben is 700-nál több gyerekről gondoskodva.²⁹

A napközök közösségei is segítették a gyerekek lelki felépülését. Szép példa erre a Zsigmond utcai napközisek színes rajzokkal ékesített, humoros levele, amit beteg társuknak címeztek. Aláírásként többnyire a gyerekek héber neve szerepel: Chaja, Bracha, Channa, Lea, Sosa, Moslák (!), Slomó, Aviva stb.: „Mindannyian nagyon várjuk már, hogy minél előbb teljesen egészségesen köztünk lehess.”³⁰ Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az átélt traumák hatása idővel egyre kevésbé éreztesse hatását a mindennapokban: „Az iskola [értsd az iskolások] fegyelmi állapota, – ha figyelembe vesszük mindazt, amit az iskola növendékei 1944/45-ben átéltek, és amely kétség kívül nyomtalanul nem maradhatott – jónak mondható.”³¹

Külön tanulmányt érdemelnének az ezekben az években működő zsidó bentlakásos gyermekotthonok, melyek története mind történeti, mind pedagógiai szempontból érdemben feldolgozatlan.³² Most csak annyiban van módunk érinteni történetüket, amennyiben összekapcsolódnak az iskolák történetével, akár úgy, hogy a külső területen működő otthonokban kihelyezett részlegek működtek, akár úgy, hogy a budapesti gyermekotthonok lakói a tárgyalt iskolákban tanultak. A gyermekotthonok hálózata 1945-46 folyamán fokozatosan épült ki, bővült, viszont 1947 végétől már az összevonások, racionalizálások, szűkítések jellemzik. Ez azt eredményezte, hogy a gyermekotthoni gondoskodásban élő gyerekek folyamatosan, tanévről-tanévre, de időnként még év közben is költöztek, és vándoroltak az iskolák között, egy-egy gyerek hat-hét

²⁵ Weisz Kati visszaemlékezése Gombocz Eszter vele készített interjújában (2006. március 13.).

²⁶ A Joint és OZsSB segélymunkájáról lásd: Frojimovics Kinga, *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868-1950* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), pp. 386-392.

²⁷ BFL VIII. 1947. a. 1. – Iskolalátogatói jelentés 1947. május 29.

²⁸ Lőcsei Ferenc, „A napközi otthon problémája”, *Szabad Újpesti Zsidó Élet*, 1947. december, p. 14.

²⁹ MZSL XXXIII. 7. b. 1.

³⁰ Gombocz Eszter gyűjtése (2014. május 6.).

³¹ Zsigmond utcai iskola, az 1946/47-es tanévben az iskolalátogató részére készített önjellemzés. BFL VIII. 313. 1. no. 197.

³² Az alapvető információk megtalálhatók: Novák Attila, *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000).

különböző otthon és iskola növendéke is volt a néhány év során.³³ A helyzetet jellemzi az a levélváltás, amelyben a Zsigmond utcai iskola vezetője az Ady Endre utcai gyermekotthontól kért azonnali tájékoztatást 1947 októberében arra vonatkozóan, hogy az otthonból hozzájuk beíratott gyerekek miért nem járnak iskolába. A válaszból kiderül: a növendékek egy részét az otthonok összevonása miatt már máshová helyezték, mások pedig az otthonon belül tanultak egy tanítóval.³⁴ Ugyanezen az őszön sok új gyerek érkezett a Zsigmond utcába a Tárogató úti gyermekotthonból, melynek igazgatója Spitzer Zoltán volt, Kondor Klára tanítónő férje, így ezzel az otthonnal bizonyára hatékonyabb volt az együttműködés.

A sok hányódás ellenére a visszaemlékezők többsége nyugodt, kiegyensúlyozott évekről számol be, főképp a cionista otthonok fiatal vezetőinek empátiáját, figyelmét, életigenlését, a közösség hatását kiemelve. Mindez a sérült vagy teljesen megszűnt szülői gondoskodást pótolta, ellensúlyozta: „*Mi a legtöbbben olyan élményt kaptunk ebben a közösségben, ami aztán később is meghatározta a magatartásunkat az iskolában, munkahelyen, mindenhol. A legtöbbünk remekül feltalálta magát.*”³⁵ Egyetlen konkrét, zaklatott tanulmányi utat mutatunk be a jelenség szemléltetésére a Centropa fényképekkel is illusztrált interjútarából.³⁶ Kertész Péter (1937, Karcag) – mint bizonyítványa tanúsítja - minden tanévet más iskolában végzett el: 1945 májusától a töredék tanévet (2. oszt.) a karcagi zárda iskolájában, az 1945/46-os tanévet az újraindult karcagi zsidó iskolában. Az 1946/47-es tanévben Budapesten a Tarbut Héber Általános Iskolában tanult, és a Habonim Dror egyik otthonában lakott, az 1947/48-as tanévben (5. osztály) a szegedi hitközségi iskolát látogatta egy ottani gyermekotthonból, majd az 1948/49-es tanévben a Röck Szilárd utcai (már államosított) általános iskolában tanult, és a Tárogató úti gyermekotthonban lakott. 1949/50-ben maradt a Tárogató úti otthonban, de körzetes alapon a Labanc úti iskolába járt, végül 1950/51-ben (8. osztály) a Vilma királynő úti fiúárvaházba került, és onnan a Rottenbiller utcai iskolát látogatta.

Az építkezés időszaka – az 1946/47-es tanév

Ahogy az előző egységben sem szigorúan csak az 1945/46-os tanévet tárgyaltuk, az itt összegyűjtött szempontok is átnyúlnak az időhatárokon, a kibontakozó, átmenetileg stabilizálódó időszakot jellemzik, leginkább az 1946/47-es tanévet. A stabilizálódás egyik aspektusa a szervezeti keretek rendeződése az időszak általános oktatási folyamataiba illeszkedően. A korábbi népiskolák és polgárik, illetve a gimnáziumok alsóbb évfolyamai helyett az egységes nyolcosztályos általános iskolák felmenő rendszerű kiépítése már az 1945/46-os tanévben megkezdődött (és 1948/49-re fejeződött be), azonban a tantestületek tényleges összevonása a Dob utcában és a Wesselényi utcában is csak 1946 őszétől történt meg.³⁷ A kellő számú szaktanár hiányában a kis létszámú iskolákban és kihelyezett részlegekben a felső tagozat megszervezésére nem volt mód, így bár a névhasználat nem mindig következetes, de ezek voltak a KSH által továbbra is népiskolaként regisztrált intézmények. A két budai iskola végül az 1947/48-as tanévben vágott bele egy közös 5. osztály indításába, és vált ezáltal általános iskolává. A 32 tanuló közül a legtöbbben 11, 12 évesek voltak, de akadt köztük 14

³³ Gombocz Eszter interjúi több ilyen élettörténetet dokumentáltak: <http://dj.arva.biz>. Lásd továbbá Deutsch Gábor történetét orthodox gyermekotthonokban: Deutsch Gábor, „Máon a végeken” in: uő, *Gyökér, szár, virág* (Budapest: OR-ZsE, 1999), pp. 69-74.

³⁴ BFL VIII. 313. 1. nos. 280-282.

³⁵ Gyöngyösi Zsuzsa visszaemlékezése Gombocz Eszter vele készített interjújában (2013).

³⁶ <http://www.centropa.org/hu/biography/kertesz-peter> (2015. május 4.).

³⁷ BFL VIII. 245. a. 2. – 1946. aug. 25 tantestületi alakuló ülés jegyzőkönyve és BFL VIII. 1912. a. 1. – 1946. aug. 30.

éves, sőt, egy 15 éves debreceni diák is. A tantárgyak a következők voltak: hit- és erkölcstan, szabad beszélgetés, magyar nyelv, történelem, földrajz és néprajz, természetrajz, számolás és mérés, rajzolás, testnevelés, műhelygyakorlatok, angol nyelv.³⁸

A felekezeti iskolákban dolgozó, nem állami alkalmazásban álló tanítók, tanárok az 1907 óta létező gyakorlatnak megfelelően továbbra is fizetéskiegészítő államsegélyt kaptak, ezáltal az állam átvállalta az iskolafenntartás költségeinek egy részét.³⁹ A hitoktatók csak a nagyobb iskoláknál álltak alkalmazásban, de 1946 őszén az óraadó – hitközségi alkalmazásban álló – hitoktatókról is be kellett nyújtani a tanfelügyelethez a minősítési és igazolási adatokat, és a közoktatás más szereplőjéhez hasonlóan fogadalmat kellett tenniük a köztársaság alkotmányára.⁴⁰

A zsidó iskolák tanítási rendje a szombat ünnepnap volta miatt eltért a többi iskoláétól. Szombaton tanítás nem volt, a gyerekeknek előírták a zsinagógalátogatást. Létezett ötnapos tanítás, hétfőtől péntekig, és vasárnaptól péntekig tartó hatnapos is. Szénszünet, téli rövidített tanítás megzavarta a tanítást 1946/47 telén is, de ezek nem csak a zsidó iskolák sajátosságai. A szombat megtartásának érdekében a Dob utcai iskolások felmentést kaptak az 1947. március 15-i felvonulás alól, mivel az épp szombatra esett.

1944 előtt a zsidó iskolákban is (polgári és gimnázium) a németet tanították idegen nyelvként. Az osztályozó és különbözeti vizsgákat még ebből tették a diákok 1945-ben, de ezután már egyik fővárosi zsidó iskolában sem tanították, kifutó rendszerben sem: helyét az angol vette át 5. osztálytól. Bár azt több forrás is megerősíti, hogy a szülők is támogatták, és a gyerekek szívesen tanulták az angolt, eleinte kifejezetten gyenge jegyek születtek belőle. Az élő nyelvhasználatot igyekezett segíteni a Zsidó Világkongresszus amerikai levelezőtársak közvetítésével.⁴¹ Az államosítás után 1948 őszén – mint ez közismert – az orosz nyelv oktatása indult el.

Héberül – mint korábban is – a vallásoktatás részeként kezdtek tanulni a zsidó iskolákban, már alsó tagozaton. A keretek tehát látszólag változatlanok, de a tartalom nem: a korábbi bibliai alapú, holt nyelvként közelítő, fordításos nyelvtanítás helyett, (de legalábbis mellette) a beszédközpontú, modern idegennyelv-tanítási módszerek is megjelentek. A diákok, akik közül sokan kötődtek valamelyik cionista szervezet helyi csoportjához, támogatták a modern nyelv tanítását, és a PIH tanügyi vezetői, Gellért Endre és Fisch Adolf is emellett kötelezték el magukat.⁴² A hitoktatók egy része azonban legfeljebb valamiféle középutat tudott elfogadni.⁴³

A módszertani (korabeli szóhasználattal: módszeres) értekezleteken a tantestületek tagjaitól elhangzott, így a jegyzőkönyvekhez mellékelte előadások alapján bepillantunk abba, hogy a közismereti vagy készségtárgyak tanításánál mit jelenthetett az iskola zsidó jellege. Példáinkat a Dob

³⁸ BFL VIII. 313.

³⁹ Alapja a 1907: XXVII. törvény: A nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól és az 1913: XVI. törvény: A községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről.

⁴⁰ BFL VIII. 254. a. 1. iratai között.

⁴¹ BFL VIII. 254. a. 1. no. 145.

⁴² Gellért Endre 1945 tavaszán a hiányzó modern héber tankönyv pótlására maga írt és rajzolt meg néhány leckényi anyagot: MOILK, 1945 vegyes, iktatott anyag: 85/1945. Fisch Adolf a hitoktatásban és az ifjúsági istentiszteleteken is a szentföldi beszélt nyelvhez közelebb álló szefárd ejtés bevezetését kérte a rabbiságtól. MOILK, 1945 vegyes, iktatott anyag: 134/1945.

⁴³ Lásd Schmideg József előadását a PIH Fiú és leány polgári módszertani értekezletén, 1946. február 25. BFL VIII. 265. a.1. no. 445. Lásd még a leánygimnázium hittan és hébertanáráról, Rácz Jenőről, aki latinosan tanított hébert: Gergely Ágnes, *Két szimpla a kedvesben* (Budapest, 2014), pp. 86-87.

utcai orthodox iskolából hozzuk.⁴⁴ Menczer Jakab „Számolástanítási problémákról” tartott előadásában (1948 márciusában) azt javasolta, hogy a módszertani útmutatóban szereplő „Egy, érik a meggy...” mondóka helyett 1. osztályban a széder-estékről jól ismert „*Ehad mi jodéa* [Egy, ki tudja?]” dal alapján kapcsoljanak az egyes számokhoz a zsidó hagyományban gyökerező tartalmat: egyisteniség, kettős kőtábla, 3 ósáta, 4 ósanya, Tóra 5 könyve stb.. Brill Oszkárné Balázs Erzsébet „Énektanítás az általános iskolában” előadásában (1947 márciusában) az általánosan tanított gregorián énekek helyett javasolta a zsidó egyházi dallamokat, mert – mint mondta – ugyanúgy pentatóniára épülnek. Nehézségnek említette, hogy a gyerekek egy része gyermekotthonokból, napköziből már sok héber dalt ismer, azonban sokszor ritmushibával, dallamelvétéssel énekel, és a berögződött hibák javítása nehezebb, mint az új megtanítása. Reif Árminné „Történelemtanítás az általános iskolában” előadásában (1947 októberében) arra helyezte a hangsúlyt, hogy „*Ez a szellemi (sic!) történelemtanítás, mely a magyarság igazi sorsdöntő kérdéseit elködösítette a régi magyar dicsőség délibábos álmát kergető, más nemzeteket megvető nemzetieskedés (sic!) szellemű ifjúságot nevelt, szintén felelős azokért az eseményekért, melyek Magyarországot a közelmúlt idők nagy nemzeti katasztrófája felé sodorták.*”

Nehéz kérdések merültek fel a hit- és erkölcsstan oktatásával kapcsolatban is ezekben az években. Sok fórumon, sok forrásban, különböző megfogalmazásokban, de lényegében azonos problémával találkozunk: mit és hogyan lehet Istenről, emberről, hitről és erkölcsről tanítani Auschwitz, a deportálások, a gettó után? „*Más ifjúsággal dolgozunk mi, mint a múlt idők vallásoktatói. A közelmúlt kisdíákja ma „felsős”, és mögötte egy tapasztalati világ rettentő élménye. Megtanulta, hogy a hazugság erény, a jogtalanság ügyesség, a tagadás bátorság. Erkölcsi világrend és világnép, természetfölötti Isten, segítő anyai jóság, nem csak ismeretlen fogalmak, de erősen tagadott, helyesebben megtagadott eszmék.*”⁴⁵ A régi tartalmak és módszerek használhatatlanságát a hitoktatók és a felekezeti tanügyért felelős vezetői egyaránt felismerték. Többen is hangsúlyozták a tanárok személyes hitelességének alapvető voltát, ki nem mondva, de értve, hogy a vészidőszak a felnőttek hitét, erkölcsi tartását is kikezdte. Nemcsak vallástanárra, hanem vallásos tanárookra van szükség, akik a kötődés lehetőségét adják meg.⁴⁶ Módszerek tekintetében az élményszerűséget, a megújult ifjúsági istentiszteleteket, az éneklés, a héber kultúra fontosságát hangsúlyozták. Fisch Adolf rabbi, hitoktatósi tanfelügyelő 1945. májusi, a PIH vallásoktatói testületéhez írott körlevelében ennél lényegesen messzebb ment, a neológia korábbi alapelveit tagadva meg. Történelmi lehetetlenségnek, „negatív akrobatikának” nevezte az „izraelita-magyarságot,” vagyis a zsidó vallás és magyar nemzetiség összeegyeztethetőségébe vetett hitet, amelytől megszabadulva végre őszintén lehet a „zsidó-zsidóságról,” zsidó népről, nemzeti nyelvről, az „ősi-új országba” való visszatérésről beszélni, tanítani.⁴⁷ Hasonló szellemben – zsidó népben, nemzeti nyelvben, *galutban és Erebben*,⁴⁸ Erec ismeretének fontosságában gondolkodva – állított össze Gellért Endre 1945 nyarán a nyolcosztályos zsidó középiskola részére egy új vallástani tantervet. Minden tanévben heti 6 órával, 5 tantárgyi egységgel tervezett: Biblia, gyakorlati vallástan (liturgia, ünnepek), héber nyelv, héber

⁴⁴ BFL VIII. 254. a. 2 dobozban található jegyzőkönyvek.

⁴⁵ Klein Miklós, „Korszerű hitoktatás” *Országos Rabbiegyesület Értesítője*, 1947. június, p. 17.

⁴⁶ Bernáth Miklós, „Korszerű hitoktatás” *Országos Rabbiegyesület Értesítője*, 1947. június, p. 20.

⁴⁷ MOILK, 1945 vegyes, iktatott anyag: 93/1945.

⁴⁸ *Galut* = diaszpóra (héberül). Szemben a korábbi szemlélettel, amely Magyarországot az itt élő zsidók valódi hazájának tekintette, ő a szétszórtság helyszínét látta benne. *Erec* = ország, föld (héberül), a zsidó hagyományban és a cionista terminológiában Izrael földjét jelenti.

irodalom, zsidóságismeret (zsidó történelem és „palesztinográfia”).⁴⁹ A palesztinográfia alapos természet- és társadalomföldrajzi, valamint történelmi ismereteket jelentett.

A korszak gyakran emlegetett különleges színfoltjai voltak a Magyarországon korábban ismeretlen héber (két)tannyelvű Tarbut iskolák. Ezek az iskolák szellemiségükben és részben tanáraikban is folytatói voltak a két világháború közötti héber iskolák mozgalmának, azon belül a kárpátaljai héber iskoláknak.⁵⁰ Az 1945/46-os tanévben két helyszínen, a deszki gyermekotthonban és Budapesten indult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium engedélyével elemi iskolai és kisgimnáziumi képzés.⁵¹ A részletekről az egyesület évkönyvben számolt be.⁵² Ebben a következő tanévre tervezett új iskolák nyitására is szó esik, ám ebből nem minden valósult meg. Budapesten a Rabbiképző Intézet épületében (Rökk Szilárd u. 26) működött általános iskola és gimnázium, a Hungária körúti gyermekotthonban elemi iskolai osztályok, a mátyásfüldei gyermekotthonban kihelyezett tagozat. Az általános iskola anyakönyve szerint a tanulók jelentős része volt gyermekotthoni félárva vagy árva gyerek – a cionista szervezetek, melyek a gyermekotthonokat (Mexikói út 43, Délibáb u. 26, Bácskai u. 58/b, Róna u. 112/b, Nürnberg u. 39) működtették, bizonyára előszeretettel választották ezt az iskolát növendékeiknek.⁵³ A hébert tanítási nyelvként természetesen csak fokozatosan lehetett bevezetni. Ehhez nemcsak a gyerekek nyelvtudása hiányzott, hanem a héberül jól tudó tanárokból és héber taneszközökből is hiány volt. Gellért Endre ezekben kért segítséget egy 1947 nyarán Jeruzsálemben, a diaszpórában folyó héber nevelésről rendezett tanácskozáson.⁵⁴

A fordulat előzményei – az 1947/48-as tanév

Az iskolák ügyviteli irataiban fennmaradt tankerületi főigazgatói körlevelekből és az azokra küldött válaszok pizskozataiból, illetve másodpéldányaiból meglehetősen pontosan rekonstruálható az iskolák életébe egyre mélyebben beavatkozó politikai fordulat, illetve az egyes intézmények ehhez való viszonya is. A kötelező megemlékezésekről, tanári továbbképzésekről, erősen elvárt gyűjtésekről, ajánlott kulturális programokról szóló körlevelek már az 1946/47-es tanévben is sorjázta, de az 1947/48-as tanévben erőteljesebbé vált a nyomás. Csak néhány kiragadott példával szemléltetve az egyébként jól ismert jelenséget: Diákkaptár mozgalom indítása, népi kollégiumi mozgalom kötelező ismertetése, Pajtás című lap terjesztése, úttörő örsvezető-képző tanfolyam, Timur és bandája filmpremier, Szovjet pedagógia kiállítás, szülői munkaközösség létrehozása, Tanulj jobban! mozgalom stb. A kis létszámú budai iskolák a szükséges adminisztratív feladatokon túl (statisztikák, kimutatások, jelentések benyújtása) érezhetően igyekeztek elhárítani ezeket az elvárásokat, kibújni a teljesítésük alól: a sok árva, gyermekotthoni tanulóra hivatkoztak mind a

⁴⁹ MOILK, 1945 vegyes, iktatott anyag: 149/1945. Lásd továbbá: Gellért Endre, „Újjáélednek zsidó iskoláink” *Új Élet*, 1946. márc. 14, p. 2.

⁵⁰ A kárpátaljai héber tannyelvű iskolákról lásd: Bányai Viktória, „Oktatásügy” in: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel, szerk., *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség. A dualizmus korától napjainkig* (Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013), pp. 173–183. Rubin Illés, a munkácsi zsidó gimnázium egykori igazgatója 1945. júliustól decemberig vezette a budapesti iskola szervezését. Deszken pedig az egykori ungvári tantestület több tagja tevékenykedett.

⁵¹ 34.693/1945. számú rendelet a héber tanítási nyelvről és 651/1945. számú VKM rendelet a Rabbiképző gimnáziumának átalakításáról Tarbut gimnáziummá.

⁵² Spiegel Aladár, szerk. *A Tarbut Héber Kultúregyesület iskoláinak Évkönyve az 1945–46-os tanévről* (Budapest, 1946).

⁵³ BFL VIII. 2050. Tarbut Héber Általános Iskola anyakönyve az 1947–48-es tanévről.

⁵⁴ Gellért, Endre, „Ha-hinukh ha-ivri be-Hungaria” in: *Ha-hinukh ha-ivri be-tefucot ha-gola* (Jerusalem, 1948), pp. 141–143.

jótekonysági gyűjtések alkalmával, mind a szülői munkaközösség, illetve az úttörőcsapat hiányának indoklásakor, még a tanulóbiztosítás intézésénél is. A Dob utcai iskola a hagyományos rabbinikus elvet – „Az ország törvénye, [betartandó] törvény” – követte, teljesítette az elvárt feladatokat, támadhatatlanul, de mérsékelt lelkesedéssel, visszafogott eredménnyel. Az 1948 őszén szervezett papírgyűjtésben például 438 tanuló 35 kg papírt és 0 kg rongyot gyűjtött.⁵⁵ Hasonlóan szerény eredménnyel, de precíz elszámolással zárult a Lánchíd-jelvények árusítása 1948 tavaszán. Gáti Ödön tanító vezetésével 1947 tavaszán már létrejött az úttörőcsapat, azonban egy évvel később is csak 38 fiú volt a tagja, minimális tevékenységgel.⁵⁶ Ennél valamivel lelkesebb együttműködést tanúsított a pesti neológ iskolák egy része, komoly demokratikus elköteleződéstől vezetve.

1947 tavaszán a kötelező iskolai vallásoktatás eltörlésének terve, illetve a fakultatív vallásoktatás bevezetése – ahogy a tanfelügyelet szívesebben fogalmazta –, országsszerte felháborodást váltott ki, Szegeden diáktüntetésekre is sor került. Az április elején kiadott budapesti tankerületi főigazgatói körlevél pontos és részletes utasításokat tartalmazott az igazgatók feladatairól a helyzetkezelésére: tantestületi értekezlet tartása, diákok megfelelő szellemű tájékoztatása, szülői értekezlet összehívása a kérdéstről.⁵⁷ „Meg kell értetni a szülőkkel, valamint az ifjúsággal, hogy a fakultatív vallásoktatás a hitéletet nem fogja károsan befolyásolni, hanem sokkal őszintébbé teszi.” A meggyőzéshez alkalmazandó szempontokat a körlevél az igazgatók kezébe (szájába) adta, hangsúlyozva, hogy a fakultatív vallásoktatást „nem a szocializmus teremtette meg”, hanem a polgári demokráciákban is alapvető.⁵⁸ A szülői értekezletek megtartásáról minden iskolának jelentést kellett küldenie a tankerület felé. Gombos Andor igazgató a Wesselényi utcai általános fiúiskola és Eötvös utcai általános iskola szülői értekezleteiről így számolt be: „... a szülők egyértelműen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy teljes mértékben méltányolják az arra vonatkozó rendelet intencióit.” „a legteljesebb nyugalommal és megértéssel fogadták a fakultatív vallásoktatásra vonatkozó előadásomat”.⁵⁹ Fisch Adolf a rabbiegyesület értesítőjébe írt cikkében, 1947 nyarán üdvözölte a fakultatív hitoktatás tervét, és – a hivatalos érveléssel egybehangozóan – az önvizsgálat jó alkalmát látta benne, hogy szembesülni kelljen a valódi érdeklődéssel avagy közömbösséggel, amit a kötelező jelleg elfedett. Szerinte az államilag kötelező hittan volt a valódi veszély, mivel egy látszatvilágot teremtett.⁶⁰ Tegyük hozzá: amikor 1949 szeptemberében valóban bevezették a fakultatív hitoktatást, országos kampány indult a hitközségek mozgósítására, hogy minden szülő írassa be gyermekét hitoktatásra, nem hagyva az önvizsgálat alkalmává válni az eredményt.⁶¹

A cionista szervezetek által üzemeltetett napközi otthonok és gyermekotthonok közösségépítő erejét, jelentőségét már említettük. Mások számára hasonlóan meghatározó élmény volt a zsidó cserkészcsapatokhoz való tartozás. Önálló zsidó cserkészcsapatok a két világháború között szerveződtek, részben az iskola-bázisú szemléletnek megfelelően (az izraelita polgáriknak, gimnáziumnak saját csapata volt), részben a cserkészmozgalomban jelentkező kirekesztő, antiszemita jelenségek miatt; 1941-ben valamennyi zsidó csapatot feloszlatták, kizárták a

⁵⁵ BFL VIII. 1911. a. 1. no. 209.

⁵⁶ BFL VIII. 254. a. 1. no. 304.

⁵⁷ BFL VIII. 254. a. 1. no. 428 és BFL VIII. 313.1. no. 195.

⁵⁸ A szülői értekezletek megtartásához a körlevél szempontjain túl a *Köznevelés* című folyóirat 1947. április 1. száma is útmutatást adott.

⁵⁹ BFL VIII. 1912. a. 1. 2222/1947.

⁶⁰ Fisch Adolf, „A fakultatív vallásoktatás kérdéséhez”, in: *Országos Rabbiegyesület Értesítője*, 1947. június, pp. 12-16.

⁶¹ A felhívásra befutó vidéki válaszokat (Mezőtúr, Szolnok, Tata, Bonyhád, Cegléd, Kalocsa stb.) lásd MOILK, Vegyes 1949.

cserkészszövetségből.⁶² A vészkorszak után újrainduló csapatok is a közösségi élet értékeivel, az összetartozás élményével segítették a gyerekek és serdülők lelki újjáépülését. Budapesten a fiúgimnázium 297. sz. Eötvös József Cserkészcsapata, a Wesselényi utcai fiúiskola 252. sz. Kiss József Cserkészcsapata, a Zsigmond utcai iskolával azonos épületben helyet kapó 311. sz. Vörösmarty Cserkészcsapat és a MIKÉFE tanoncotthonának 310. sz. Jókai Cserkészcsapata működéséről vannak biztos adataink.⁶³ A csapatok a két világháború között választott, a magyar kultúrával való teljes azonosulást kifejező nevüket viselték tovább, illetve részben újból, ugyanis a harmincas évek végén a szövetség csak ószövetségi nevek felvételét engedélyezte a zsidó cserkészcsapatoknak, így viselte az Eötvös csapat egy ideig a Dániel nevet.⁶⁴ A Magyar Cserkészfiúk Szövetségének az úttörőmozgalommal való 1948. júniusi kényszerű egyesítése után a cserkészcsapatok felszámolása, átszervezése sok gyerek számára hasonló trauma volt, mint az 1941-es kitagadás. „Édesapám meghalt. Anyunak kenyeret kell keresni, hogy megéljünk, engem a csapat nevelt, ki fog nevelni ezután?”⁶⁵

A cserkészlet és az úttörő mozgalom egymás riválisaként jelentkezett egy-egy családon belül. Kemény Györgyi 14 évesen lett úttörő, lelkesen emlékszik erre az időszakra: „*Tetszetek az elvek. Táborokba jártunk, lelkesen támogattuk a demokráciát. A nővérem a vőlegényével a 311-es [Vörösmarty] zsidó cserkészcsapatba került a háború után. Állandóan cukkoltak engem: «a hülye kis úttörő», hogy miért nem vagyok cserkész. Húgom pedig úttörő postás lett.*” Haskó Györgyi a cserkészlet és a baloldali mozgalmak szerves kapcsolatát fejtegeti: „*A háború után a Vörösmarty a SZOT csapataként működött. Gulyáságyút kaptunk tőlük kölcsön. 1948-ban a Mátrában még volt egy utolsó tábor. A föloszlatás után szétszóródtunk, az öregcserkészek különböző baloldali ifjúsági szervezetekbe kapcsolódtak, a cserkészlet elemeit átvették.*”⁶⁶

Ennek az időszaknak a változásaihoz tartozik, bár csak részben függ össze a kommunista fordulat előkészítésével, a kivándorlás kérdése.⁶⁷ Gyerekek is távoztak, részben családjukkal, részben szervezett gyermek- vagy ifjúsági csoportban. Ezt az iskolai, gyermekotthoni statisztikák valamelyest tükrözik. Távoztak tanárok is, 1945-től folyamatosan, de 1947 nyaratól, 1948 tavaszán többen is, lemondva állásukról, esetenként komoly úrt hagyva maguk után. Egy konkrét esetet idézünk: 1948 nyarán, az államosítás után a bezárt Váli úti iskolából Hauer Andort a rákosszentmihályi orthodox leányárvaházba helyezték át, hogy a helyben tanuló összevont osztályt tanítsa. Hauer azonban októberben kivándorolt, és Reif Ármin igazgató hiába kért segítséget a tankerülettől a státusz újbóli betöltésére, a lányokat végül külső iskolába írták át.⁶⁸

Az államosítás és az 1948/49-es tanév

⁶² A zsidó cserkészcsapatok története is feltárára, érdemi feldolgozásra vár még. Egyes csapatokra vonatkozó visszaemlékezések fellelhetők, illetve Gergely Ferenc több munkájában is érinti a kérdést, pl. *A magyar cserkészlet története, 1910-1948* (Budapest, 1989).

⁶³ Egyebek mellett gazdag forrás a Gödöllői Városi Könyvtárban elhelyezett Cserkészkönyvtár és Levéltár gyűjteménye. Vidéken a vészkorszak után Szegeden és Pécsen indult újra zsidó cserkészcsapat.

⁶⁴ Krassó Sándor, „Cserkészek a Vészkorszakban” in: uő, *Kötéltánc* (Pannónia Könyvek, 2011), pp. 79–95.

⁶⁵ Gyöngyi Panni naplójából, 1948. október in: *A 311. Vörösmarty Cserkészcsapat, 1934-1948*. (Budapest: 311. Vörösmarty Cserkészcsapat Öregcserkész Klubja, 2004), p. 88.

⁶⁶ Gombocz Eszter interjúi (2015. május).

⁶⁷ A kérdéstről általánosan lásd: Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon, II.* (Pozsony: Kalligram, 2012), pp. 973-983. Néhány jellegzetes kivándorló sorsot, köztük ifjúsági aliját is bemutató tanulmány: Frojimovics Kinga, „A Bricha kezdetei Magyarországon (1945 nyara – 1946 márciusa)” *Korunk*, 2015, 5, pp. 63–71.

⁶⁸ BFL VIII. 1911.a.1. nos. 429, 464.

A felekezeti általános iskolák történetének vége ismert: 1948 nyarán valamennyi általános iskolát államosították, az iskolák épületeit és teljes felszerelését is beleértve.⁶⁹ Az állam és az izraelita hitfelekezet(ek) viszonyát minden területen szabályozó egyezményt 1948. december 7-én írta alá Ortutay Gyula, Stöckler Lajos és Kahan-Frankl Samu. Ebben a közoktatási intézmények közül mindössze a Pesti Izraelita Hitközség Fiú- és Leánygimnáziumának továbbműködése szerepelt. Az 1948 nyarán zajló előkészítő tárgyalásokon az orthodox és neológ hitközségek képviselői érthetően igyekeztek minél több iskolát megőrizni, és az átadandó iskolák későbbi sorsába, az oktatás rendjébe, a tanárok kiválasztásába is beleszólási jogot kapni. Az országos képviselet által készített első egyezménytervezetben a fiú- és leánygimnáziumon és a kapcsolódó ipari iskolákon kívül a Wesselényi utcai általános iskolát, a Dob utcai fiú- és leányiskolát, a debreceni status quo, a szegedi neológ és a makói orthodox hitközség iskoláit jelölték ki egyházi iskolaként megmaradónak.⁷⁰ Az 1948. június 10-én Ortutay Gyula és két államtitkára (Bóka László és Alexits György), illetve Stöckler Lajos és Kahan-Frankl Samu részvételével lezajlott egyeztetésen a minisztérium egyértelművé tette, hogy általános iskola nem lehet a megmaradó iskolák között, illetve csak a nyilvánossági (bizonyítványadási) jog elvesztése árán. Áthidaló megoldásként viszont speciális helyi tanterv alkalmazását ajánlották fel a Dob utcai orthodox iskolának *„állami átvétel mellett, amely voltaképpen csak formai változás lenne ... minden kérdésben, mint társhatóságot bevonják az orthodox hitközséget.”*⁷¹ A helyi tanterv lehetőségét Ortutay egy orthodox (Dob utca) és egy neológ intézményre vonatkozóan fogadta el, utóbbira Stöckler a gimnáziumot javasolta. A jegyzőkönyv szerint Alexits felajánlotta, hogy a *„Tarbut iskola jellegének megőrzésére, ha nem adódik másképp, hát Palesztinából hozatnak majd tanárt”*.⁷² Ortutay pedig arra tett ígéretet, hogy az államosítás után is ugyanazok a tanítók maradnak meg, és *„a tanítás szombaton szünetel, amit az eddigi technikai lebonyolítás mellett megfelelően pótolnak”*.⁷³

A tárgyalások következő fordulójára augusztus 10-én került sor. Erre készülvén mindkét országos képviselet feljegyzést állított össze javaslataikról, kéréseikről. Ezek az iratok, elfogadva az összes felekezeti általános iskola államosítását, a további működés vallási szempontból lényeges körülményeit igyekeztek biztosítani – szombati munkaszünet, kóser étkeztetés, vallási jelképek használata, hitoktatás órakerete –, illetve a helyi tanterv lehetőségét kiterjeszteni további intézményekre: orthodox részről a Dob utcához tartozó árvaházakra, a debreceni és makói iskolákra, neológ részről a Wesselényi utcai és a Szent Domonkos-Abonyi Utcai Általános Fiú- és Leányiskolára. A neológ feljegyzés az ipari iskolák és a fiúarvaház felekezeti jellegének megőrzését is kérte, valamint vidéken a debreceni status quo és a szegedi neológ iskolát.

A kormányzati ígéretekben és a hitközségi kérésekben egyaránt kevés valósult meg az 1948/49-es tanévben. Az alacsony létszámú iskolákat még a nyár folyamán tájékoztatta a megszüntetésről a Budapesti Népoktatási Kerület Tanfelügyelősége, így a két budai iskola is arról kapott értesítést, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium *„közoktatási érdekből nem tartja indokoltnak”* az iskola fenntartását. Az iskola berendezési tárgyainak valamelyik másik állami iskola részére leendő átadásáról intézkednek, az iskola tanszemélyzetének tagjait ugyancsak más állami

⁶⁹ A budapesti orthodox hitközség a Kazinczy utca 27. szám alatti épület „felajánlásával” tudta elérni, hogy a zsinagóga udvarára nyíló Dob utcai épület a hitközség tulajdonában maradjon, ebben a továbbiakban a Talmud tóra működött.

⁷⁰ MOILK, Orthodox Izr. Központi Iroda iratai 636/1948, dátum nélkül.

⁷¹ MOILK, Orthodox Izr. Központi Iroda iratai 636/1948, jegyzőkönyv 1948. június 10-i ülésről.

⁷² i.m. p. 3.

⁷³ i.m. p. 5.

iskolákba kívánják beosztani. A felügyelet megszüntette az Abonyi utcai zsidó gimnázium épületében működő nagy létszámú általános iskolai részt is. A tanév közben, 1949 februárjában szűnt meg a fiúárvaház már államosított iskolája: a Vilma királyné útja 19. szám alatti általános iskolával vonták össze. Ugyancsak tanév közben zárták be a tárgyaláson külön is említett Tarbut iskolát a Röck Szilárd utcában. A megmaradó nagyobb iskolákban – a Dob utcai, Wesselényi utcai – az átalakítás utáni első tanév valóban nagy folytonosságot mutatott mind a tanárok, mind a diákok tekintetében. Ez azonban a szombattartás „lehetőségéről” szóló új szabályozás miatt még hátrányt is jelentett. Ugyanis az 1948 decemberében aláírt egyezmény – ismét csak a miniszteri ígérettel ellentétben – azt mondta ki (7/e. pont), hogy az iskolába járó tanulóknak legfeljebb 20%-a kaphat hitközségi igazolás alapján felmentést a szombati bejárás alól. A többiek, illetve a nem szombattartó családok gyerekei az írás, rajzolás, kézimunka alól voltak csak aznap felmentve. A tanítás alóli felmentést a szülőknek kellett kérvényezni, ez a procedúra egyes szülők számára a munkahelyük miatt felvállalhatatlan volt.⁷⁴ A család szombattartó voltát a hitközség igazolta, de az engedélyezés – a visszaemlékezések szerint – végső soron az iskola mérlegelésére volt bízva.⁷⁵

Az új korszak kezdetéről beszédes kordokumentum a Dob utcai iskola (változatlan) igazgatójának a tanfelügyelet számára írt beszámolója az évnytöről: *„Az ünnepélyes megnyitót a díszteremben tartottuk meg. A Himnusz eléneklése után az iskola igazgatója méltatta az államosítás jelentőségét és a Centenáriumot. Diákönkormányzatra (sic!) és az Úttörő mozgalomban való fokozott ténykedésre szólította fel a tanulókat. Az «Úttörő» eléneklését szavalat, ezt pedig Halász szakfelügy. úr demokráciára buzdító, munkára serkentő beszéde követte, majd a tanulók osztályukba bevonultak.”*⁷⁶

A háború végétől az államosításig terjedő időszak zsidó iskolatörténetéről korábban nem készült alapos feldolgozás. A korszak vizsgálata a feltárt levéltári források hézagossága miatt eleve nem járhatott hiánytalan eredménnyel. Egyes iskolák újraindulásáról, működéséről, illetve megszűnéséről csak az egykori diákok halványuló emlékei és esetlegesen fennmaradt bizonyítványai alapján értesülhettünk. Apró mozaikokból építkezve törekedtünk minél teljesebb képet rekonstruálni, mind az egységes, általános folyamatokat bemutatni, mind az egyes intézmények méretéből és felekezeti irányából következő különbségeket feltárni.

Az 1945-től 1948-ig tartó korlátozott demokrácia keretei között a felekezeti iskolák – így a zsidó iskolák is – viszonylag nagy önállóságot élveztek oktatási-nevelési programjuk kialakításában, szervezési megoldásokban és tartalmi kérdésekben egyaránt. Az iskolák és a hozzájuk kapcsolódó napközik, cserkészcsapatok, cionista szervezetek közösségteremtő erejüknél fogva sokat segítettek az árván, félárván maradt gyerekek talpra állásában. Az államosítás azonban ezt a folyamatot is megtorpantotta, további kivándorlási hullámot idézve elő.

⁷⁴ Abelesz Benjamin visszaemlékezése szerint 1953-ban Budapesten mindkét szülőnek külön is kérvényezni kellett a kerületi tanácsnál. Bacskai Sándor, *Egy lépés Jeruzsálem felé* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1997), p. 17.

⁷⁵ Braun Miklós visszaemlékezése. in: Bacskai, i.m., p. 78. Hasonlóról számol be a már államosított makói iskolával kapcsolatban Lemberger Ráchel is, Bacskai, i.m., p. 161.

⁷⁶ BFL VIII. 1911.a.1. 7171/48.